

В специализираната научна литература различните тълкувания относно същността на психичния феномен въображение са повече от терминологичен характер, отколкото по същество.

Според Г. Пиръов и Л. Десев въображението е „познавателен психичен процес на създаване на нови образи и идеи посредством мисленето та основата на гинал опит; своеобразна форма на отразяване действителността, при което се преобразуват налични представи и понятия и се изграждат но-ви образи и идеи, реализиращи се в практиката" (курс. Б.Н.).

В изложения цитат се очертават няколко характерни момента, заслужаващи внимание:

Първо. Въображението се приема за познавателен психичен процес. Както ще проследим по-нататък, тази трактовка се използва от редица други автори. Причисляването на въображението към когнитивните психични процеси изисква по-задълбочено проникване в неговата същност за разкриване на съществените му връзки и зависимости с останалите равнища от йерархичната структура на психична организация и реализация.

Второ. Като процес на създаване на нови образи и идеи въображението е тясно свързано с мисленето и се основава на минал опит. Тук се подчертава явната връзка на въображението с две от равнищата на психична реализация: на мисленето и паметта. Явно е, обаче, че остава открит въпроса:

след като мислене изобщо няма, кои от основните мисловни операции и кои негови функции пряко или косвено детерминират този процес на създаване на

нови образи? Но минал опит се съдържа и в равнището на кратковременната оперативна памет. Означава ли това, че и от това равнище мисленето е в състояние да черпи информация и да подпомага процеса „създаване на нови образи" на ниво въображение?

Трето. Като своеобразна форма за отразяване на действителността въображението е в пряка връзка и с процеса „представяне“. Подчертава се, че практическото значение на въображението е в това, че създадените нови образи и идеи, чрез трансформиране на налични образи-представи и понятия, се използват впоследствие в живота на личността и обществото под различни форми.

Четвърто. Явно е, че след като въображението създава новите образи с помощта на мисленето, ползва образите от етажите на паметта, а така също положително корелира и с процеса представяне, то и неговото разглеждане като процес трябва да се извършва откъм неговата относителна самостоятелност.

В анализираното определение за същността на въображението не се споменава за връзката с възприятието като сетивно равнище на психична дейност, но това се подразбира, когато става въпрос за мнемически образи от минали възприятия. Но значи ли това, че изгражданите образи на в момента възприеманите въздействия не може да се реконструират от въображението и да се изградят на тяхна основа нови образи?

Сходно е и определението, дадено от авторите в Психологическият словарь, но тук прави впечатление отъждествяването на въображението с феномена „фантазия“. Въображението (фантазията) се определя като „психичен процес, заключаващ се в създаването на нови образи (представи) по пътя на преработване на материала от възприятието и представите, получени в миналия опит“.

Общото в цитираните определения се съдържа в момента създаване на нови образи и връзката им с миналия опит. Във второто определение се включва и участието на възприятието, но за сметка на това, то е много по-не-изчерпателно по отношение на връзките и зависимостите с останалите психични равнища. Освен това, окачествяването на въображението като психичен процес изобщо (без видовото му уточняване) е също много неточно. Не става ясно

за какъв психичен процес става въпрос: когнитивен (познавателен), емотивен (емоционален) или конативен (установъчно-волеви)

Заслужава внимание да се проследи в същностен аспект тъждествеността при използване на понятията въображение и фантазия. Истина е, че в житейско-разговорния език много често въображението се възприема и употребява като синоним на фантазията, по-точно като способност за изграждане на представи. Много често се използват изрази от рода на „Остави го този фантазьор!“, „Този пък много си въобразява!“ в смисъл на фантазира, или измисля, но дали отъждествяването им е правилно?

Една част от изследователите на научното познание, към което се отнася и въображението, считат, че между тях съществуват различия. Така например, според Етолия Пармон фантазията е свързана само с творческото, продуктивното въображение, при което се създават такива образи, които нямат аналози в действителността. При репродуктивното въображение също може да се създадат образи на обекти, които никога не са възприемани в миналото (от четене на книга), но все пак съществуващи или съществували в миналото. При втория вид въображение, според авторката, творчеството е засъпено в много малка степен и поради това въображението не може да придобие статут на фантазен образ.

Същественото различие между въображение и фантазия Лада Коршунова⁶ се опитва да разкрие по друг начин. Според нея фантазията е свързана със създаването на образи, които са не само далеч от реалността, но и в много голяма степен са неправдоподобни. При Въображението Връзка с действителността е много по-силна, независимо от това, че много често изградения нов образ не съвпада с по-рано възприемани факти. Независимо от това, че въображаемия образ, до известна степен, е откъснат от действителността, то неговата реалност е много по-обективна от тази на фантазията образ. Изводът, който иска да ни внуши авторката е, че с двете понятия трябва да се работи много внимателно, когато се анализира психичния процес „създаване на нови образи“. Подходът към тях трябва да бъде като към две страници един и същи процес.

Така ли е в действителност и наистина ли е толкова сериозна разликата между въображението и фантазията? В четвъртото издание на речника по психологията при разкриване на същността на въображението се казва, че в психологията няма еднозначно определение. Но от мисълта, че въображението е „в разговорния език синоним на фантазия, на способност за изграждане на представи“, става ясно, че отсъствието на еднозначно мнение е най-вече по отношение на различието между термините въображение и фантазия. По-нататък авторите разясняват, че съществуващото определение на Аристотел за въображението като „представа, близка

до възприятието", се среща и в някои много по-късни опити за дефиниране. Така например, във „философска енциклопедия“ въображението се определя като „процес на преобразуващо отражение на дейс-твителността“. Но и това определение е твърде неясно, тъй като не се посочва посоката и спецификата на самия преобразователен процес.

В същия източник, както и във „Въображение и рационалност“ се дава за пример предложението на А. В. Брушлински за отказване от употребата на по-нятието „въображение“. Съществуващият парадокс при трактовката на въображението А.В. Брушлински обяснява така: „Ако въображението се свежда до „създаване на нови мисли“, то с какво трябва да се занимава тогава мисленето? Ако пък привилегия на въображението се явява „създаването на нови сетивни образи“, „то неизбежния извод е, че в усещанията, възприятията и представите, както и в мисленето на човека не се открива нищо ново, което очевидно е абсурдно“⁸ (пак там, с. 63). Според Брушлински, между възприятие-то и абстрактното мислене съществува опосредстван от представите взаимопреход, като човешката познавателна дейност винаги носи повече или по-малко творчески характер. Явно е, че с това схващане се цели да се надраснат опитите за дефиниране на въображението и причисляването му единствено към сетивното познание, и противопоставянето му по този начин на абстрактно-логическото (понятийното) познание и мислене. Такова противопоставяне е на-истина абсурдно, тъй като отразителните (познавателните) възможности на нашата психика са единство не само от перцептивни, емоционални и установъчни, но и от класификаторни и трансформационни процеси.

Подобна идея е заложена и в определението, което дават Л.С.Коршунова и Б.И. Пружинни : „Въображението ..... в крайна сметка представлява продукт на активността, в процеса на която се въплъщава диалектическия синтез между сетивното и рационалното, съответстващи на социокултурните функции на тази активност“. По отношение мнението на А.В.Брушлински, че спецификата на въображението, като особен вид човешка способност, не може да се проследи, Л.С.Коршунова и Б.И.Пружинни смятат, че „.. въображението съществува като структурно самостоятелна в психосоматичен план способност и изпълнява в процеса на духовното (в частност на познавателното) усвояване на действителността свои особени функции. Обаче, за да може конкретно да си представим въображението като самостоятелна способност, е необходимо доста-тъчно конкретно да си представим и тази дейност, в рамките на която въображението изпълнява определени функции“¹⁰ (курс. Б.Н.).

И наистина, не са необходими специални експерименти за доказателство, че въображение изобщо не съществува (както не съществуват изобщо възприятие, памет или мислене). Цялата психична активност е винаги по отношение на конкретно

извършвана дейност и от тази гледна точка напълно;

правдоподобна изглежда концепцията, че за да може да се разглеждат функциите и процесуалната изразеност на въображението, е необходимо да се познава психологическата характеристика на дейността, в рамките на която то изгражда новите образи. При това положение, при разглеждане на въображението, ще се използва онзи концептуален апарат, който най-добре интерпретира (описва и анализира) ситуацията като система: „въображение (психична активност) - дейност" (игрова, учебна, трудова).

Приемайки, че в разговорния език въображението е синоним на фантазията, че „... то е способност за изграждане на представи", авторите на немски речник по психология смятат, че същността на въображението се свежда до това, че то „... най-общо може да се приеме за феноменологично понятие, с което се описва способността за създаване на необичайни, в сравнение със статистическата норма, семантични отношения между признаци на ситуации или фиксирани в паметта дадености, като обекти, събития или операции"¹¹.

Че „въображението е психичен процес за създаване на нови образи чрез преработка на представи от миналия опит на човека" приема и П.Николов. „Прието е, пише по-нататък авторът, въображението да се нарича още фантазии или фантазна дейност, а създадения образ - въображаем или фантазен".

Ние също приемаме, че обосновките за противопоставяне на въображението и фантазията (като повече или по-малко близки до реалността), са неоснователни. Основание за това откриваме в относителния характер на нещата и събитията. Продуктите на въображението (фантазията) са винаги повече или по-малко субективно отражение на минала, настояща или бъдеща реалност и имащи хипотетичен характер, те само в краен случай са неадекватни, т.е. нерелевантни. Адекватността може да се установи само чрез сравняване с реалността. Но това е възможно само тогава, когато се познава не само реалността, но и индивидуалното значение на продуктите на въображението, тъй като те нерядко имат значението на метафори. Когато някой използва в своята устна или писмена реч, или пък в художественото си творчество „готови" оригинални метафори (създадени вече като образи и продукти), се казва, че той има възпроизвеждащо (репродуктивно) въображение. Когато, обаче, някой сам предложи оригинална метафора, или създаде нов, непознат до този момент образ, се казва, че има творческо въображение. Тук се акцентира на връзката на въображението със статистическата честота, със степента на "познатост", чрез която се приписва определено значение на изградените сетивни образи-представи или

комбинации. Когато създадения въображаем образ стане достояние за масово възприятие, той загубва стойността си на оригиналност и е не-обходима нова метафора, която да се възприеме от околните като оригинална.

С двата термина „въображение“ и „фантазия“ като единна същност „ра-боти“ и Л.С.Виготски. Подчертавайки, че характерния белег за фантазията е нейния творчески характер, вплътен в построения нов образ Л. С. Виготски³, набляга и на момента, че нейният завършващ момент се явява конкретността, до която обаче се достига с помощта на абстракция, фантазията на подраства-щия се движи от конкретното в нагледния образ чрез понятието към въобража-емия образ. Близката родственост между тези два процеса се разкрива в едни и същите генетически моменти в развитието на личността. Както при развитие на детското мислене, така и при развитие на неговото въображение преломен момент се явява формирането и развитието на речта. В ученическата възраст преломен момент е развитието на детското реалистично или артистичното (свързано с разстройства на междуличностните контакти) мислене, които се Развиват в много тясна връзка и много често в единство. При наблюдаване на такива форми на творческо въображение, които са насочени към отражение на

действителността, може да се установи, че границата между реалистичното мислене и въображението е завоалирана, че въображението се явява съвършено необходим, незаменим момент на реалистичното мислене, както е абстрактното мислене за въображението.

Тук се появява като че ли известно противоречие, произтичащо от глед-на точка на основното обективно съществуващите „неща“ и тяхното развитие. За правилното познание на действителността и нейната целенасочена промя-на, е необходимо известно „отдръпване“, отдалечаване от нея, от нейните не-посредствени и конкретни единични и общи впечатления, съществуващи като конкретни образи-представи и съдържащи данни за съответни отговори“ реакции в дълговременната памет. Тази функция се осъществява от въображе-нието, но ако вземем за пример изобретателството, конструкторската дейност, или художественото творчество, ще установим, че разрешаването на задачата • голяма степен изисква участието и на мисловни операции при създаване на въображаемия образ, т.е, че те действат в единство. Отъждествяването им, оба-че, би било съвършено невярно. Противоположността им е налице и тя може да се открие не толкова в това, че за въображението е характерен емоционален от-тенък и повече или по-малка степен на съзнателност; до това, че в една илн друга степен въображението винаги може да се сведе до конкретното - тези ха-рактеристики са валидни и за различните степени в развитието на мисленето. Най-съществено за въображението е насочеността, свързана със съзнател-ното отдалечаване от действителността, с цел преобразуване или

създаване на нови образи за нея или нейни елементи.

Това е една относително самостоятел-на дейност, чиято процесуална изразеност е свързана със създаване на нови образи, видоизменящи в една или друга степен образа на тази действителност и, която съществено се различава от непосредственото опознаване на реалната обстановка.

В учебника си по Обща психология Тр. Трифонов приема, че „Въобра-жението е фантазна дейност, която намира израз в творчеството, сливайки се с него". Обръща се внимание на факта, че плод на човешкото въображение е не само онова, което е реално създадено и се ползва от човечеството, че чрез възможностите на въображението си, човек създава и такива образи, които ня-кога не могат да се реализират. Така например в момента на писането, изпъл-звайки аналитичните и обобщаващите функции на своето мислене при интер-претиране на своя и чуждия опит, но най-вече използвайки конструкторските възможности на въображението си, авторът на този труд, се стреми да изгради елин образ, съдържанието в който да е в състояние да разкрие, че чрез неограничените възможности на своето въображение всяка личност е в състояние малко или повече „да премине без виза" границите на реално достижимото и там да извърши невъзможното, да разлага неразложими явления. Много често, обаче, реципиентът не успява да „види" това, което е видял авторът, т.е., до него не пристига точното послание. Обикновено в подоб-ни случаи, реципиент извършва светкавична оценка (мисловна дейност) по посока на „неясно", „неточно", „невярно", „нереално". Това са и случаите, когато „нералността" и „новостта", като основни характеристики на въображае-мия образ, са основната предпоставка за окачествяване на този образ като „глупости", като „наивно", „свободно фантазиране". Може би ще се окаже, че това е нормалното поведение на средностатистическия потребител, за когото е предназначен новия продукт и, че това има своето психологическо обяснение. Основната причина да не може да се говори за адекватност във възприя-тията и оценките на твореца и реципиента се открива в когнитивните из-кривявания, осъществявани като неправилна интерпретация на събитието. Това са когнитивните капани, в които ни „вкарва" мисленето, поради сте-реотипно проявяваната тенденция за извършване на „светкавична оцен-ка". Като прибавим и факта, че в дълговременната памет на двете страни има съществено различие в съхраняваните образи, става ясно защо в болшинството случаи е налице разминаване в направените оценки. Във време-ви аспект реципиентът постепенно свиква с новия образ, което означава, че на ниво дълговременна памет са настъпили промени, характеризиращи процеса „изравняване на опита", възприети са и са съхранени липсващите до този момент образи, а това е вече сериозна предпоставка за уеднаквяване на оценките. Но „работейки" със същия информационен материал мисленето на реципиента в никакъв случай няма да окачестви този образ за нов и „при-чудлив", тъй като и за самото възприятие, той няма да носи никаква новост. От тук нататък и самият реципиент е вече в състояние да възпроизвежда „причуд-ливия" преди това образ. При наличие на тази възможност се казва, че той ще реализира това чрез репродуктивните характеристики на своето въображение. Това обикновено е времето, когато новият продукт е вече „амортизиран", кога-то е вече физически или морално остарял и е „дошло времето" за създаването па

нов, по-добър, или по-точен образ-продукт.

Чрез направения анализ разкриваме, че мнението ни за функционалното предназначение на въображението не се различава от това на болшинството други изследователи - да създава нови образи на основа на налични представи от възприеманата действителност.

Специфичното в интерпретацията на Тр.Трифонов, доближаваща го до мнението на Л.С. Коршунова и Б.И. Пружинин, е, че към тази личностна характеристика трябва да се прибави и термина способност. Това може би е уместно, тъй като хората наистина са различни откъм възможности за въображение, а най-вече за конкретен вид творческа дейност. Освен това авторът приема, че въображението е „по-висш от представата процес, защото работи не с една, а с много представи, защото реконструира, преобразява и изменя образите на представите, използвайки елементи от тях при създаването на новия образ”¹⁵. Акцентира се на целенасочено активния елемент на тази волева психична функция при изясняване на процеса творчество. Може да приемем, че характеризирането на въображението като „активно” не означава само съобразяване с факта, че то не е тъждествено с инсайта (като моментно хрумване), но най-вече това, че то не „чака” да изплуват образите на представите сами, че то ги търси, активизира, подрежда, като избира само най-зйачимите от тях. В този смисъл е удачно да се цитира и мисълта на Л.С.Виготски, че „... Съществено за въображението се явява насочеността на съзнанието, заключаващо се в от-далечаване от действителността в една относително самостоятелна дейност, отличаваща се от непосредственото познание на действителността” .

Проследявайки същността и развитието на въображението в детската възраст Л. С. Виготски разкрива, че за старата психология, в която всички видове психична дейност, са разглеждани като определени асоциативни комбинации (преди всичко като насъбрани впечатления), то проблема за въображението е бил неразрешима загадка. Постепенно „старата” психология е трябвало да сведе въображението до другите психични функции, тъй като същественото различие между въображението и останалите форми на психична дейност, според Виготски¹⁷, се свежда до обстоятелството, че то не повтаря в същите съчетания и в същите форми отделните впечатления, които са събрани от предходни възприятия, а построява от тях „някакви нови редове впечатления”. „Казано по друг начин - продължава Виготски - добавянето на новото като продължение на нашите впечатления и то така, че в резултат на това възниква някакъв нов, по-рано несъществуващ образ, представлява основата на тази дейност, която ние наричаме въображение”. В своите трудове Виготски използва и двете понятия „въображение” и „фантазия” за изясняване на един и същ процес, на една и съща страна от поведението на личността, „фантазията на подрастващия -казва

той - се движи от конкретно нагледния образ чрез понятието към въображаемия образ".

Срещат се и други автори, споделящи схващането, че между понятията въображение и фантазия не съществуват значими различия. М.Беркенблит и А.В.Петровски ги използват също като синоними. В учебника по Обща психология А. В. Петровски още в началото на абзаца пояснява под черта, но без да се аргументира, че „понятията въображение и фантазия се явяват синоними” и навсякъде след това се използва термина въображение. Аналог на подобни разсъждения може да се открие и в труда на В.Мадолев, където, чрез задълбочени анализи и много факти, авторът успява да проследи въображаемия образ „като съзнателно откъсване от действителността”, като „активно-нереален образ”, като „несъзнателно изграждане без практическа активност” (сполучливо наречен още „образ убежище”, или „образ с частична загуба на адекватност”) и като „образ с пълно отсъствие на връзка с реалността”. На читателя са представени много от специфични характеристики на въображението като конструктор на нови образи и операции.

Етимологията на думата фантазия разкрива, че тя има гръцки произход (*fantasia*) и буквално означава въображение. При въображението, както е и при фантазията, всеки образ се формира при „откъсване” от обкръжаващата действителност, а освен това и в двата образа съдържанието на наченки от стари представи предопределя неадекватността на новия образ. Истината е, че всеки нов образ е повече или по-малко преобразувана реалност и почива на образи от минали възприятия. Отсъствието на многократни възприятия и съхранена на тази основа в етажите на паметта образна схема на конкретна реалност е основната причина да не може „някой” да изгради въображаем образ, който макар и да е носител на нови елементи, ще има винаги връзка с конкретна действителност.

Казаното позволява да се обобщи, че винаги може да се създаде образ на ниво въображение при положение, че контактите с околната действителност са били достатъчни и ефективни и са позволили на човека да я възприеме като съчетание от съвкупни свойства, да ги съхрани в паметта си като образни обобщения и да ги активизира, когато е необходимо да се удовлетвори дадена жизнена или професионална потребност. В случая акцента пада върху релацията „сетивен опит - творческо въображение”.

Интересен е опита на А. В. Петровски да изведе същността на въображението чрез корелацията с мисленето и като следствена взаимовръзка с възникнала проблемна

ситуация. Приемайки, че въображението, както и мисленето принадлежат към висшите познавателни психични процеси, авторът пояснява, че то е „необходим елемент на всяка творческа човешка дейност, изразяваща се в построяване на образа на продуктите от труда, а така също и обезпечавашо създаването на програми на поведението в онези случаи, когато проблемната ситуация се характеризира с неопределеност". Уточнява се, че заедно с това въображението може да встъпва като средство за създаване на образи, които не само, че програмират активната дейност, но и в определени ситуации могат и да я заместват. Може да се приеме, че именно на такава основа се осъществяват планирането и прогнозирането на всяка дейност и поведение. Ценното, което може да изведем като поука от определението на Петровски е:

> че въображението може да се разглежда като творчески елемент в дейността на човека;

> че създадените образи се свързват с продуктите на труда, характерен за всяка целенасочена човешка дейност;

> че въображението се свързва със създаване на програми за личностно поведение и то най-вече в ситуации с проблемен характер, т.е. тогава и когато се включва мисленето за вземане на управленчески решения относно конкретно изпълнителско поведение.

Налага се извода, че като познавателен психичен процес, първата и най-важна особеност на въображението се състои в предназначението му да осигурява образа за резултатите от труда в различните стадии: далеч преди самото осъществяване (когато например трябва да се изработи предмета „стол"); по отношение образа на крайния резултат (кухненски стол), а така също и на неговите промеждутъчни продукти (детайлите, които трябва последователно да се изготвят, за да стане например сгъваем кухненски стол). Може да се допълни, че основната функция на въображението е да ориентира човека в процеса на дейността, както при създаване на нови образи и продукти, така и при необходимост за излизане от проблемни ситуации.

Чрез създаване на психичен модел на крайния или промеждутъчни продукт от труда, се преминава от идеалното към конкретното, от абстрактното към практическата реализация.

Като психичен процес разглежда въображението в корелация с творчеството и В. Василковски. Особеното място на въображението в психичната дейност авторът вижда във възможността на човека чрез него да преодолява разстояния, да извършва различни трансформации с явленията от действителността, „.... като създава нови образи и идеи въз основа на минали знания. „Следователно - продължава Василковски - въображението е психичен процес, при който се създават образи и ситуации посредством преобразуване на съществуващите у човека представи". Уточнява се, че с помощта на усещанията, възприятието и мисленето човек опознава свойствата на обектите и явленията, закрепвайки всичко това в паметта си под формата на образи и мисли. Именно образите от паметта са основата, на която се формират новите образи на въображението.

И в предложения за разглеждане цитат ясно се акцентира на факта, че се създават нови образи и ситуации и то чрез преобразуване на съществуващите до този момент представи, т.е. акцентира се, но без да се проследява, връзката с останалите познавателни психични процеси.

Опит за разкриване на по-задълбочена връзка прави Михаил Арnaudов . Изяснявайки литературното творчество, той пише, че въображението ..... се явява самостоятелен строителен принцип, равнозначен с разума, при което и двамата се ползват от даденото в опита или в паметта, служейки си обаче с различни методи. Общото за въображение и разум спрямо паметта е свободно-то и творческото в тези функции, а различна е степента на осъзнаване и на яснота, с която изпъкват или се групират в сложни съчетания отделните елементи" (курс. Б.Н.).

От направения дотук кратък обзор прави впечатление, че във всички опити за дефиниране същността на въображението се извършва съзнателно или несъзнателно съотнасяне с останалите познавателни психични процеси: усещане, възприятие, памет, представяне, мислене; с емоциите, волята, при паралелно разглеждане на въображението и творчеството, без обаче да се прави опит за по-задълбочено разкриване на съществуващата между тях взаимнообусловеност. Тези знания са много ценни и необходими за обективна и точна интерпретация на личностното поведение в различните по вид и степен на изразеност дейности ситуации (игрови, учебни, трудови).

В следващите части от разработката ще направим опит да разкриеш) по-детайлно

интегративния характер на психичната организация. Това ще осъществим чрез аналитична работа, позволяваща като обект на изследване да се приеме всяко равнище, но с изискване към него да се подхожда като към под-система и, спрямо която се прилага системно-интеракционисткия подход. Взаимното повлияване между елементите в системата психика ще проследим чрез въображението, като обект на изследване, но не само за себе си, а като съществен компонент следните конкретни релации:

„Въображение - Възприятие“; „Въображение - представяне“; „Въображение - памет“; „Въображение - мислене“; „Въображение - емоции“; „Въображение - личностно поведение“; „Въображение - творчество“; въображение - антиципиране.